

Identifying Kaysānite Narrators in the Ḥadīth Heritage of Shia Islam: A Case Study of Alī ibn Ḥazawwar

Esmail Esbati

Assistant professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: esbati@atu.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article	The Kaysāniyya (Kaysanites) were among the earliest Shia sects to emerge following the uprising of al-Mukhtār al-Thaqafī. Advocating for the imamate and leadership of Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya, they parted into various groups after his death. The diversity of Kaysānites, ranging from extremists (ghulāt) to political Shia, maintained a significant presence in the Shia community until the mid-2nd/8th century, gradually being absorbed by subsequent movements and fading away. This research aims to identify and analyze Kaysānite-leaning narrators and their hadiths within the Shia and Sunni Ḥadīth heritage. The article employs a descriptive-analytical method. It is found that Ḥayyān al-Sarrāj, Abū Khālīd al-Kābulī, Muraqqī' al-Asadī, Abū 'Abd Allāh al-Jadalī, and Abū Ṭufayl are among the Kaysānite narrators as mentioned in Imāmī reports. Alī ibn Ḥazawwar is accused of Kaysānite beliefs, studied under Kaysānite-inclined teachers such as Muḥammad ibn Bishr, and narrations related to Kaysānite doctrines are attributed to him in Imāmī sources. As a conclusion, several Kaysānite-leaning narrators are present within the Imāmī narrative heritage. The hadiths of these transmitters are sometimes influenced by their sectarian beliefs, necessitating a more cautious approach when dealing with such reports.
Article history: Received 18 March, 2024 Received in revised form 10 June, 2024 Accepted 16 June, 2024 Published online 25 December, 2024	
Keywords: Kaysāniyya (Kaysanites), Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya, Alī ibn Ḥazawwar, Kaysānite Narrators.	

Cite this article: Esbati, e. (2025). Identifying Kaysānite Narrators in the Ḥadīth Heritage of Shia Islam: A Case Study of Alī ibn Ḥazawwar. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(1), 289-309. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.21747.3904>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.21747.3904>

Extended Abstract

Introduction

The Kaysāniyya (Kaysanites), emerging in the aftermath of al-Mukhtār al-Thaqaffī's revolt (66-67 AH/685-686 AD), represent a pivotal early sectarian development within Shi'ism, distinguished by their advocacy for the imamate of Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya. This movement, ranging from politically motivated partisans to groups holding exaggerated beliefs, maintained a significant presence within the broader Shia community until the mid-2nd/8th century before gradually dissolving into subsequent Islamic currents. While their political and literary impact has been studied, a critical gap exists regarding their role in the formative phase of Islamic Ḥadīth transmission. This research addresses this gap by posing the core questions 'What role did Kaysānite narrators play in transmitting Prophetic and Imami traditions?', 'Who were their key narrators?', 'What were the thematic focuses of their reports?', and, most importantly, 'How did their sectarian beliefs influence the content of the narrations they transmitted?' Focusing on these questions, the article argues that a meticulous examination of Kaysānite-leaning transmitters is essential for both reconstructing the history of this faction and for the critical evaluation and contextual understanding of the Shia Ḥadīth corpus itself.

Methodology

This study employs a qualitative historical-analytical methodology grounded in primary source research. The investigation proceeds through several interconnected stages as explained below.

Source Identification and Data Collection: The research is based on a critical survey of classical biographical (*rijāl*) compilations (such as al-Kashshī's *Ikhtiyār Ma'rifat al-Rijāl*, al-Ṭūsī's *Rijāl*, and Ibn Ḥajar's *Tahdhīb al-Tahdhīb*), Ḥadīth collections (both Shia, like al-Kulaynī's *al-Kāfī* and al-Ṣadūq's works), and historical sources (e.g., al-Ṭabarī's *Tārīkh*).

Narrator Identification: The first analytical step involves identifying the individuals explicitly labeled as Kaysānites or accused of Kaysānite tendencies within these *rijāl* sources, building upon initial lists provided by scholars like Ibn Dāwūd al-Ḥillī.

Case Study Analysis: The core of the methodology is an in-depth case study of one such narrator, Alī ibn Ḥazawwar al-Kināsī. His profile is reconstructed through a) biographical analysis (i.e., examining his reliability as judged by both Shia and Sunni *rijāl* critics),

b) Isnād (chain of references) analysis (i.e., mapping his network of teachers (*mashāyikh*) and students to identify intellectual affiliations with special attention paid to his transmission from known Kaysānite-leaning teachers like Muḥammad ibn Bishr al-Hamdānī), and c)

textual analysis (i.e., thematically categorizing and analyzing the content of narrations ascribed to him, with a focus on those reflecting Kaysānite themes such as the virtues of al-Mukhtār, the status of Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya, and apocalyptic or *malāḥim* themes).

Contextualization: The findings from the case study are contextualized within the broader historical and sectarian landscape of the 1st/7th and 2nd/8th-century Kufa to draw wider conclusions about Kaysānite Ḥadīth activity.

Results and discussion

The analysis yields several key findings as itemized below:

a) There is a corpus of Kaysānite-affected hadiths. The study confirms that narrators with Kaysānite affiliations were active in Ḥadīth transmission. Their hadiths often cluster around specific themes, including the validation of al-Mukhtār's revolt, direct praise for Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya, and discourses related to al-Mahdī and occultation (*al-ghaybah*) which could be interpreted in line with early Kaysānite beliefs.

- b) The case study reveals Alī ibn Ḥazawwar as a tangible example of this trend.
- c) Regarding his sectarian association, he is explicitly described by sources like Ibn al-Faḍḍāl as a follower of Ibn al-Ḥanafīyya and criticized by Sunni authorities like Ibn Ḥajar for "severe Shia tendencies", a marker often linked to pro-Kaysānite views.
- d) His isnād demonstrates a clear connection to Kaysānite circles, most notably through his frequent quotation from Muḥammad ibn Bishr al-Hamdānī, a prominent figure with documented Kaysānite loyalties who widely quoted hadiths from Ibn al-Ḥanafīyya.
- e) In terms of thematic content, the hadiths on his authority include reports extolling al-Mukhtār (e.g., Imam Alī's praise for him) and a significant apocalyptic narration predicting the rise of the Abbasids ("Banī al-Murdās"), which he quoted from Ibn Bishr and Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya. This narration, analyzed in detail, exemplifies the type of material circulating within Kaysānite circles and their interest in political prophecies.
- f) The research also notes the role of Zaydī narrators like Abū al-Jārūd in transmitting reports from Kaysānite sources like Ibn Bishr, indicating the ideological contact among the early Shia groups during a fluid period of sectarian formation.

Conclusion

This study concludes that the sectarian identity of narrators served as a significant filter in the early transmission of hadiths. The Kaysānite movement, through its affiliated transmitters, contributed a distinct body of hadiths that reflected its core doctrinal and political concerns, particularly regarding leadership after Imam al-Ḥusayn and anti-Umayyad activism. The examination of Alī ibn Ḥazawwar provides a methodological blueprint, demonstrating that biographical (rijāl) studies combined with reference-text analysis is crucial for detecting the sectarian biases within the chains of citations. Understanding these biases is not merely an exercise in historical retrieval but a vital component of critical hadith scholarship, allowing for a more nuanced evaluation of a narration's historical context (siyāq al-ṣudūr) and its potential doctrinal drivers. This research underscores the importance of integrating sectarian history into the analysis of early Islamic texts and opens avenues for further study of other under-researched early groups and their imprint on the Islamic intellectual tradition.

بازشناسی راویان کیسانی در میراث حدیث شیعه؛ بررسی موردی علی بن حَزَّوَر

اسماعیل اثباتی

استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران رایانامه: esbati@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: کیسانیه از اولین انشعابات شیعی بود که پس از قیام مختار شکل گرفت. آنها که از امامت و رهبری محمد بن حنفیه جانب‌داری می‌کردند، پس از وفات ابن حنفیه به گروه‌های مختلفی تقسیم شدند. طیف‌های متعدد کیسانیه، از غالیان گرفته تا شیعیان سیاسی، تا نیمه‌های قرن دوم در جامعه شیعی حضور پررنگی داشتند و اندک‌اندک در جریان‌های بعدی هضم شده و از بین رفتند. این پژوهش در پی بازشناسی اوایان کیسانی مسلک و تحلیل و بررسی روایات آنها در میراث روایی شیعه و اهل سنت است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹	روش: این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی تدوین شده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۹	یافته‌ها: حیان سراج، ابوخلد کابلی، مرقع اسدی، ابو عبد الله جدلی و ابو طفیل از راویان کیسانی در روایات امامیه هستند. علی بن حَزَّوَر متهم به تفکرات کیسانی است، از اساتید کیسانی مسلکی مانند محمد بن بشر بهره برده و در منابع امامیه، روایاتی مرتبط با باورهای کیسانیه از او منتشر شده است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰	نتایج: برخی از راویان کیسانی مسلک در میراث روایی امامیه حضور دارند. روایات این راویان گاهی متاثر از باورهای فرقه ای آنان است و لازم است با احتیاط بیشتری با این روایات برخورد شود.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	واژگان کلیدی: کیسانیه، محمد حنفیه، علی بن حَزَّوَر، راویان کیسانی.

استناد: اثباتی؛ اسماعیل. (۱۴۰۵). بازشناسی راویان کیسانی در میراث حدیث شیعه؛ بررسی موردی علی بن حَزَّوَر. کتاب قیام، ۱۶ (۱)، پیاپی: ۳۴، ۳۰۹-۲۸۹.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.21747.3904>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

قیام مختار در فضای حاکم بر شیعیان، پس از شهادت امام حسین (ع) باعث زنده شدن مجدد امیدها و آرزوهای شیعیان در جهت کسب قدرت سیاسی بود. از این رو، گروه‌هایی از شیعیان که تمایلات بیشتری به فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی داشتند، به سرعت اطراف مختار جمع شدند؛ اما نکته قابل توجه آن بود که مختار منتسب به پیامبر اکرم (ص) نبود و در تفکر شیعی نمی‌توانست به عنوان امام یا خلیفه و جانشین پیامبر قلمداد شود. همراه کردن یکی از افراد خاندان رسالت می‌توانست مشروعیت قیام او را افزایش دهد؛ هرچند که پیش از او، توابین قیام خود را بدون انتساب به خاندان پیامبر صورت داده بودند. امام سجاد (ع) از نظر سنی جوان بود و پس از عاشورا مجبور به تقیه شدید و دوری از منازعات سیاسی و نظامی بود. در چنین شرایطی، محمد بن حنفیه می‌توانست گزینه مناسبی باشد. وی از چهره‌های مطرح در آن دوره بود که در جنگ‌های سه‌گانه در خدمت امام علی (ع) بود و نقش پر رنگی ایفا کرد؛ حتی در دوره زندگی امام حسین (ع) هم، مورد توجه برخی از شیعیان بود؛ چنانکه وقتی پس از ماجرای ولایتعهدی یزید، برخی شیعیان به امام حسین (ع) پیشنهاد قیام دادند و با مخالفت ایشان مواجه شدند، نزد محمد بن حنفیه رفتند تا رهبری آنها را به عهده بگیرد (ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۱۷۴). اعلام حمایت محمد بن حنفیه از قیام مختار می‌توانست تا حدی به قیام او مشروعیت بدهد. تفکر کیسانی و جانبداری از امامت محمد بن حنفیه در این شرایط شکل می‌گیرد.

کیسانیه متکلم بزرگی ندارند و آراء و عقاید کیسانیه، بیشتر از دو طریق قابل دریافت است؛ یکی کتاب‌های فرقه‌شناسی که چون عمدتاً توسط مخالفان آنها نوشته شده است، خالی از غرض‌ورزی نیست و دیگر از طریق مراجعه به اشعار برخی شاعران کیسانی مانند کثیر عزه و سید حمیری.

۲. پیشینه پژوهش

تأثیر کیسانیه در تاریخ تحولات اسلامی و ادبیات عرب از جمله مواردی است که مورد توجه نویسندگان مختلف قرار گرفته و در عصر حاضر و داد القاضی (۱۹۷۴) در کتاب «الکیسانیة فی الأدب و التاریخ»، مهمترین نمونه این تلاش‌ها را پیش روی ما نهاده است. او بر این باور است که امامیان، روایات متعددی را علیه کیسانیه جعل کرده‌اند که از جمله آنها می‌توان به روایات تجعفر سید حمیری اشاره کرد. روح الله بهرامی (۱۳۹۴) در کتاب «کیسانیه، جریان‌های فکری و تکاپوهای سیاسی»، بیشتر بر جنبه‌های سیاسی کیسانیه متمرکز شده است. سید ابراهیم سید علوی (۱۳۹۴) در کتاب «کیسانیه، حقیقت یا افسانه (فرقه‌هایی منسوب به مختار ثقفی)»، بیشتر به معرفی این فرقه و انشعابات آن توجه داشته است. رجالیان شیعه در آثار خود، برخی از راویان کیسانی یا متهم به کیسانی بودن را نام برده‌اند؛ اما میراث حدیثی کیسانیه و جایگاه راویان کیسانی مسلک در میراث حدیثی شیعه و اهل سنت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. برای تبیین بیشتر جایگاه کیسانیه در عرصه حدیث، لازم است به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

۱. کیسانیه چه نقشی در نقل حدیث داشته‌اند؟

۲. مهمترین راویان و محدثان کیسانی چه کسانی هستند و روایات آنها بیشتر در چه حوزه‌هایی است؟

۳. باورهای کیسانیه چه تأثیری بر احادیث آنها داشته است؟

پاسخ تفصیلی به این پرسش‌ها، نیازمند پژوهشی سترگ است. با وجود این، نوشتار پیش رو در تلاش است تا از طریق معرفی یکی از راویان کیسانی، نگاهی به تلاش‌های کیسانیه در عرصه حدیث داشته باشد.

۳. راویان کیسانی

ابن داود حلی برای اولین بار، اسامی شش نفر از راویان کیسانی را از بقیه راویان جدا کرده و البته، بدون هیچ توضیحی در یک باب ثبت کرده است (ابن داود، ۱۳۹۲، ص ۲۹۳). علاوه بر مختار و محمد بن حنفیه، راویان دیگری نیز در منابع رجالی در زمره کیسانیه نام برده شده‌اند که در ادامه از آنها یاد می‌شود.

۱-۳. حیان سراج

حیان یکی از بزرگان کیسانیه است^۱ که سؤالات و بحث‌هایی را در محضر امام صادق(ع) مطرح کرده است. بیشتر رجالیان شیعه به کیسانی بودن او اذعان کرده؛ ولی هیچ توضیح دیگری درباره نام و نسب او ارائه نکرده‌اند. به نظر می‌رسد، منبع همه آنها رجال کشی است (ابن داود، ۱۳۹۲، صص ۲۴۴ و ۲۹۳؛ تفرشی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۷۶؛ اردبیلی، بی تا، ج ۱، ص ۲۸۸، مقایسه کنید با: طوسی، ۱۴۰۴، ج ۲، صص ۶۰۱-۶۰۴). امام صادق(ع) با او درباره مرگ محمد بن حنفیه و تقسیم اموال و میراث او بحث کرد (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۲، صص ۶۰۱-۶۰۴؛ صدوق، ۱۳۶۲، صص ۳۶ و ۳۷). وی از جمله کسانی است که روایاتی در باب غیبت نقل می‌کند (صدوق، ۱۳۶۲، ص ۳۴۲). روایتی هم از وی در باب امامان دوازده گانه بر طبق نظر امامیه نقل شده است که در سند آن، علاوه بر حیان سراج، نام ابوظفیل، دیگر محدث و صحابی متمایل به کیسانیه به چشم می‌خورد (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۵۲۹ و مقایسه شود با: صدوق، ۱۳۶۲، ص ۲۹۹، نام راوی در کمال الدین صحیح نوشته شده است).

حیان سراج یکی از راویان ماجرای تجعفر سید حمیری است و اگر این روایت پذیرفته شود، باید به تغییر عقیده حیان نیز معتقد شویم؛ چون حیان سراج کیسانی نمی‌تواند این روایت را با تفصیلی که شامل استدلال‌های امام صادق(ع) و تغییر عقیده سید حمیری و سرودن اشعار است، نقل کند؛ مگر اینکه خودش هم تغییر عقیده داده باشد (صدوق، ۱۳۶۲، ص ۳۴. درباره تجعفر سید حمیری و دیدگاه‌های مختلف درباره آن نک: اثباتی، ۱۴۰۳، صص ۳۹-۴۶). علی بن محمد علوی (م. ۷۰۹ ق) از کتاب «المقالات» ابوعلیسی وراق نقل می‌کند که حیانیه اصحاب حیان سراج هستند و پس از امام علی(ع) به امامت محمد بن حنفیه قائلند و امامت حسنین(ع) را انکار می‌کنند. مختار و اصحابش نیز چنین عقیده ای دارند (علوی نسابه، ۱۴۰۹، ص ۱۴). گزارش شده است که گروهی با نام حیانیه و منسوب به حیان سراج خراسانی پس از ابومسلم در خراسان، علیه قتیبه بن مسلم باهلی قیام کردند و به شدت با عرب مخالف بودند (مشکور، ۱۳۷۲، ص ۱۷۲).

۲-۳. ابوخالد کابلی

برخی گزارش‌ها حاکی است که ابوخالد ابتدا کیسانی و قائل به امامت محمد بن حنفیه بود و سپس، امامت امام سجاد(ع) را پذیرفت (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۴۸۶؛ طبری، ۱۴۱۳، ص ۲۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۳۶؛ خصیبی، ۱۹۹۱، ص ۲۲۱) و برخی گزارشات، او را در زمره نخستین شیعیان مخلص امام دانسته است که پس از رویگردانی بسیاری از امام سجاد(ع)، او ملازم امام و معتقد به امامت ایشان بود (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، صص ۳۳۲ و ۳۳۸). آیت‌الله خوئی روایات کثیری درباره کیسانی بودن ابوخالد و تغییر مذهب او (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، صص ۳۳۶-۳۳۷) را ضعیف می‌داند و در عوض روایتی را که دلالت می‌کند، ابوخالد یکی

۱. راوی دیگری به نام حیان سراج نیز وجود دارد که از وکیلان امام کاظم(ع) بود و از بنیانگذاران فرقه واقفه به شمار می‌رود (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۷۶؛ خوئی، ۱۴۱۳، ج ۷، ص ۳۲۶).

از سه نفری بود که بعد از شهادت امام حسین (ع) مرتد نشدند و به امامت امام سجاد (ع) اعتراف کردند، صحیح می‌داند (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۱۳۶).

۳-۳. مَرَقَعِ اسَدِي

مَرَقَعِ بْنِ ثُمَامَةَ (قمامة) اسدی از اصحاب امام علی (ع) بود (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۸۳). در ماجرای کربلا حضور داشت و بعد از مدتی جنگ، به لشکر دشمن پناهنده شد. عمر بن سعد او را نزد ابن زیاد برد و او به ربذه تبعید شد و تا زمان مرگ یزید در آنجا بود. با رفتن عبیدالله به شام، او هم به کوفه برگشت (طبری، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۳۴۷؛ شوشتری، ۱۴۱۹، ج ۱۰ ص ۳۳) و در کوفه از دنیا رفت (ابن ماکولا، بی تا، ج ۱، ص ۳۶۹؛ سمعانی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۵۰۴). عبدالله بن شریک عامری از مرقع بن قمامه اسدی نقل کرده است که وقتی محمد بن علی (محمد بن حنفیه) پرچم را در بین رکن و مقام به اهتزاز در آورد، دوست داشتم در سایه آن باشم؛ با بینی و گوش بریده و چشمانی کور و چیزی مانع من نشود (کنایه از اطاعت کامل و بدون چون و چرا). مرقع می‌گفت: از علی شنیدم که این گروه، نظیر اهل بدر هستند! کسی گوید: این خبر دلالت بر کیسانی بودن مرقع می‌کند (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۱۱). احتمالاً به همین دلیل، شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۸۳) و به پیروی از او، علامه حلی و ابن داود، او را در زمره کیسانیه دانسته‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۷، ص ۴۱۰؛ ابن داود، ۱۳۹۲، ص ۲۹۳).

۳-۴. ابو عبدالله جدلی

عُبَید بن عبد معروف به ابو عبدالله جدلی، از اصحاب امام علی (ع) بود (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۷۱). احمد بن حنبل و یحیی بن معین او را توثیق کرده‌اند (ابن ابی حاتم رازی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۹۳؛ مزی، ۱۴۰۶، ج ۳۴، صص ۲۴-۲۶؛ ابن حجر، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۴۷۲). عبدالرحمن بن مهدی حدیثش را ترک کرده و سفیان گفته او مختاری است و از او حدیث نقل نمی‌کرده است (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۴۳۹). او روایت کرده است که امام علی (ع) بر شانه حسین (ع) زد و به من فرمود: این شخص کشته خواهد شد و تو زنده‌ای و او را یاری نمی‌کنی. جدلی گفت: این زندگی بدی خواهد بود (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۰۷). این تعبیر خطاب به براء بن عازب هم نقل شده است (مفید، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۳۱). برداشت آیت الله خویی این است که روایت دلالت بر ذم وی ندارد، بلکه از امری خارجی حکایت می‌کند؛ یعنی او موفق به یاری امام نمی‌شود (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص ۶۰). جدلی از فرماندهان نظامی مختار بود و به دستور او برای نجات ابن حنفیه از چنگال زبیریان همراه عده‌ای بالغ بر ۸۰۰ نفر به مسجدالحرام رفت و ابن حنفیه را نجات داد. چون در این ماجرا آنها از شمشیر استفاده نکردند و تنها چوب‌دستی به همراه داشتند، به خشبی معروف شدند (ابن سعد، بی تا، ج ۵، صص ۱۰۱ و ج ۶، ص ۲۲۸؛ همچنین، نک: ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۲۸، ص ۲۰۴). در این ماجرا ابو طفیل عامر بن واثله هم همراه ابن حنفیه بود (سال ۶۵ ق) (ابن خیاط، بی تا، ص ۲۰۱).

۳-۵. ابو طفیل

عامر بن واثله از اصحاب رسول خدا (ص) که در سال جنگ احد متولد شد (ابن سعد، بی تا، ج ۶، ص ۶۴). او از اصحاب امام علی (ع) تا امام سجاد (ع) بوده (طوسی، ۱۴۱۵، صص ۴۴، ۷۰، ۹۵ و ۱۰۷) و آخرین صحابی پیامبر اکرم (ص) است که از دنیا رفت.

۱. عَنِ الْمُرَقَّعِ بْنِ ثُمَامَةَ الْأَسَدِيِّ، قَالَ: إِذَا هَزَّ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الرَّايَةَ الْمُعَلِيَّةَ بَيْنَ الرُّكْنِ وَالْمَقَامِ لَوَدِدْتُ أَنِّي فِي ظِلِّهَا مَجْرُومٌ الْأَنْفِ وَالْأَذُنَيْنِ ذَاهِبِ الْبَصَرِ لَا شَيْءَ يُسَدِّدُنِي، قَالَ قُلْتُ إِنَّ هَذَا الْحَطَرُ عَظِيمٌ! قَالَ، فَقَالَ مُرَقَّعٌ: إِنِّي سَمِعْتُ عَلِيًّا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) يَقُولُ: إِنَّ تِلْكَ الْعِصَابَةَ نَظْرَاءٌ لِأَهْلِ بَدْرٍ.

او در زمره کیسانیه و جزء لشکریان مختار به حساب آمده است (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۰۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ص ۳۷۹). حجاج در صدد قتل او بود، ولی به واسطه روابط خوبی که با عبدالملک بن مروان داشت، توانست جان سالم به در برد (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۳۹). اسلم مولی محمد بن حنفیه نقل کرده است که محمد بن حنفیه به عامر بن وائله گفت: آن کسی که تو امیدش را داری، خروجش از مکه خواهد بود. پس مکه را ترک نکن تا اینکه چیزی را که دوست داری، ببینی؛ حتی اگر کارت به جایی برسد که خار و خاشاک بیابان را بخوری (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۶۰).

۴. علی بن حَزْوَرِ الكِنَاسِی و حدیث شیعه

علی بن حَزْوَرِ کِنَاسِی از جمله راویان کیسانی مسلکی است که علاوه بر اینکه از اساتید کیسانی بهره برده، واسطه نقل برخی روایات متمایل به کیسانیه نیز به شمار می‌رود. از این رو، بررسی وضعیت رجالی و روایی او می‌تواند به روشن شدن وضعیت حدیثی کیسانیه کمک کند.

۴-۱. وضعیت رجالی

علی بن حَزْوَرِ با نام علی بن ابی فاطمه الغنوی نیز شناخته شده است (بخاری، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۲۴). ابن فضال، علی بن حَزْوَرِ را از راویان روایات اهل سنت و از پیروان ابن حنفیه دانسته است (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۶۰۱). این سخن بدان معنی است که روایات نقل شده از او در منابع اهل سنت بیشتر است و منافاتی با کیسانی بودن او ندارد. نجاشی و طوسی اطلاعاتی از او در اختیار ما قرار نمی‌دهند. علامه حلی نام او را در بخش راویان مورد اعتماد و ابن داود در بخش مجروحین و مجهولین آورده‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۷، ص ۳۶۶؛ ابن داود، ۱۳۹۲، ص ۲۶۰). آیت‌الله خویی وی را که در «کافی» و «تهذیب الاحکام» روایاتی از او نقل شده، همان کِنَاسِی دانسته است (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، صص ۳۳۵-۳۳۶).

رجالیان اهل سنت او را با عباراتی مانند: «فیه نظر، منکر الحدیث» (بخاری، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۲۴)، «ذاهب الحدیث، لا اختلاف فی ترک حدیثه، عنده مناکیر، لا یکتب حدیثه» (ابن حجر، ۱۴۰۴، ج ۷، صص ۲۶۱-۲۶۲) تضعیف کرده‌اند. عقلی او را ضعیف دانسته (عقلی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۲۲۷) و یحیی بن معین نقل روایت از او را جائز نمی‌داند (ابن معین، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۰۸). ابن حبان می‌گوید: از افرادی است که دچار خطا می‌شد و به دلیل قلت روایاتش، روایات منفرد او قابل احتجاج نیست (ابن حبان، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۹).

به نظر می‌رسد، تضعیف او بی‌ارتباط با گرایش‌های شیعی او نباشد؛ چنان که ابن عدی بر این باور است که علت نامیدن او به علی بن ابی فاطمه این است که امر مشتبه شود، چون او ضعیف است (ابن عدی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۱۸۶)؛ یعنی عده‌ای برای اینکه مشخص نشود که روایتی از طریق علی بن حَزْوَرِ نقل شده است، از او به نام علی بن ابی فاطمه نام برده‌اند. ابن عدی معتقد است، علت این کار این بوده که علی بن حَزْوَرِ ضعیف است؛ اما باید دید علت ضعیف بودن این شخص چیست؟ آیا او دروغ‌گوست؟ ابن عدی در ادامه می‌نویسد: «او در زمره کوفیان است و احادیث عجیبی از او نقل شده است از جمله اینکه پیامبر (ص) بر جنازه‌ای پنج تکبیر گفت و به امام علی (ع) فرمود: طوبی لِمَنْ أَحَبَّكَ...» او از ابو مریم نقل کرده که عمار بن یاسر، ابوموسی را درباره حدیث «من کذب علی متعمدا...» قسم داد. پس از آن گفت: تو را قسم می‌دهم، آنگاه که پیامبر (ص) فرمود: «سَتَكُونُ فِتْنَةً أَنْتَ فِيهَا يَا أَبَا مُوسَى قَاعِدًا خَيْرٌ مِنْكَ قَائِمًا»، آیا منظور پیامبر تو نبودی؟ ابوموسی پاسخ نداد و از مجلس خارج شد. طبیعی است که در فضای فکری اهل

سنت، نقل چنین روایاتی نشانه ضعف راوی است. از این رو، او در نهایت می‌نویسد: «هُوَ فِي جُمْلَةِ شَيْعَةِ كُوفَةَ وَ الضَّعْفُ عَلِي حَدِيثَهُ بَيْنَ» (ابن عدی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۱۸۶)؛ او در زمره شیعیان کوفه است و ضعف در روایاتش آشکار است. ابن حجر در «تقریب» او را در زمره طبقه ششم که معاصر با صغار تابعین بوده‌اند؛ ولی هیچ یک از صحابه را درک نکرده‌اند، آورده است (ابن حجر، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۲۵). او درباره علی بن حَزَّوَر می‌نویسد: «مَتْرُوكٌ شَدِيدُ التَّشْيِعِ» (ابن حجر، ۱۹۹۵، ص ۶۹۰). به نظر می‌رسد، تشیع او بی‌ارتباط با متروک شدن روایاتش نزد اهل سنت نباشد.

۲-۴. گونه‌شناسی روایات منتسب به علی بن حَزَّوَر

بررسی موضوعی روایات نقل شده از علی بن حَزَّوَر به شناخت او و اندیشه هایش کمک می‌کند از این رو روایات مرتبط با باورهای کلامی او بررسی می‌شود.

۱-۲-۴. روایات مرتبط با تشیع

روایات او علاوه بر منابع شیعی در منابع اهل سنت نیز به چشم می‌خورد (ابن ماجه، بی تا، ج ۱، ص ۴۷۶؛ حاکم نیشابوری، بی تا، ج ۳، صص ۱۵۳ و ۱۹۲؛ ابویعلی، بی تا، ج ۳، ص ۱۹۱)؛ اما برخی از روایاتش، دلالت بیشتری بر گرایش‌های شیعی دارد که در ذیل به آنها اشاره می‌شود:

- علی بن حَزَّوَر از راویان حدیث غدیر است (محمد بن سلیمان کوفی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۴۲۷).
 - طبق گزارشی از علی بن حَزَّوَر، پس از آنکه رسول خدا (ص) در غدیر خم، امام علی (ع) را امیر المؤمنین نامید، عمر پرسید: آیا این کار از جانب شماست یا از جانب خدا؟ (ابن طاووس، ۱۴۱۳، صص ۲۰۷ و ۲۳۰).
 - مطابق نقلی از علی بن حَزَّوَر، پیامبر (ص) از حوادث آینده مانند قتل عثمان و بیعت مردم با امام و جنگ جمل خبر داده بود (ابن طاووس، ۱۴۱۳، ص ۳۰۸) و در غزوه تبوک به امام علی (ع) فرمود: آیا راضی نیستی که اجر تو مانند من و غنایم تو مانند من باشد؟ (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۲، ص ۱۸۷). در این روایات علی بن حَزَّوَر فضایل امام علی (ع) را از زبان پیامبر نقل کرده است (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۱۸۱).

- علی بن حَزَّوَر، مقایسه نماز با نماز خلفای پیشین را نقل کرده است که امام نحوه خاص نماز خواندن خود را از نشانه‌های توقیر نماز دانسته‌اند و شکل تحریف شده نماز را از اقدامات اهل جفا دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۳۱۴).
 - علی بن حَزَّوَر گزارشی نقل می‌کند که اشراف کوفه پس از جنگ جمل، به امام علی (ع) تبریک گفته و اظهار امیدواری کرده‌اند که این امر پیوسته در خاندان امام باقی بماند؛ اما امام آنها را از آینده ناخوشایندی که در انتظار آنهاست، آگاه می‌کند (صدوق، ۱۳۳۸، ص ۱۶۸).

- علی بن حَزَّوَر روایات متعددی در فضایل امام علی (ع) نقل کرده است (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۲، ص ۱۸۶؛ طبری، ۱۴۲۰، ص ۱۵۹؛ خوارزمی، ۱۴۱۱، صص ۷۰ و ۱۱۶؛ محمد بن سلیمان کوفی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۴۸۲؛ قاضی نعمان مغربی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۵۱۲). از جمله اینکه پیامبر (ص) به امام علی (ع) فرمود: تو وارث علم من و امام و خلیفه بعد از من هستی. تو پدر دو نوه من و همسر دخترم هستی و ائمه معصومین از نسل شما هستند. سلمان درباره ائمه سؤال کرد و پیامبر (ع) فرمود: به تعداد نقیبان بنی اسرائیل (۱۲ نفر) هستند (خزاز قمی، ۱۴۰۱، ص ۱۳۳). او روایتی درباره ضربت خوردن امام علی (ع) نیز گزارش کرده است (ذهبی، ۱۴۰۷،

ج ۳، ص ۶۴۸؛ همین روایات با تفصیل بیشتر در مقتل ابن ابی الدنيا آمده است. (طباطبائی، ۱۴۰۸، ص ۸۹). وی روایتی درباره حکم مخالفان امام(ع) در جنگ جمل (منقری، ۱۴۰۳، ص ۳۲۲) و تکفیر عثمان را گزارش کرده است (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۱۷، ص ۲۹۳).

۴-۲-۲. روایات مرتبط به کیسانیه

برخی از روایات نقل شده از علی بن حَزَّوَر، بی ارتباط با باورهای کیسانی او نیست. در ادامه، به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. علی بن حَزَّوَر از اصبع روایت کرده است که دیدم امام علی(ع) مختار را روی پای خود گذاشته و دست بر سرش می‌کشید و می‌فرمود: «یا کَیْس، یا کَیْس» (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴۱). این روایت آشکارا دلالت بر مدح مختار دارد و کاملاً با تمایلات کیسانی علی بن حَزَّوَر هماهنگ است. از سویی، برخی بر این باورند که علت نامیده شدن کیسانیه بدین جهت است که کیسان لقب مختار بود و این لقب از جانب امام علی(ع) به او اعطا شده بود (اشعری، ۱۴۰۰، ص ۹). در این صورت، این روایت احتمالاً مستند چنین دیدگاهی است.

۲. نعمانی در کتاب «الغیبة» روایتی را با سند خود از علی بن حَزَّوَر از محمد بن بشر از محمد بن حنفیه چنین نقل کرده است: «شنیدم محمّد بن حنفیه - رضی الله عنه - می‌گفت: همانا پیش از پرچم‌های ما، پرچمی از آن آل جعفر و پرچم دیگری متعلق به فرزندان مرداس است؛ اما پرچم فرزندان جعفر، چیز مهمی نیست و به چیز مهمی هم دست نمی‌یابد. من خشمگین شدم و نزدیکترین مردم به او بودم و گفتم: فدایت شوم؛ مگر پیش از پرچم‌های شما، پرچم‌های دیگری خواهد بود؟ گفت: آری به خدا قسم، بنی مرداس را حکومت آماده‌ای خواهد بود که در دوران حکومت و قدرتشان خیری نخواهند دید. حکومت ایشان پر مشقت بوده و آسایشی در آن نباشد. در آن حکومت، دور را به خود نزدیک، و نزدیک را از خود دور گردانند تا همین که خود را از مکر خداوند و کیفر او ایمن دیدند، صیحه‌ای بر ایشان زده شود که دیگر نه نگهبان و رهبری که جمعشان کند به جای ماند و نه فراخواننده‌ای که آواز خود را به گوش ایشان رساند و نه جماعتی که بر آن محور گرد آیند و خداوند در کتاب خود مثلی برای ایشان زده است: ﴿... حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ...﴾ (یونس: ۲۴/۱۰)؛ تا زمانی که روی زمین زیبایی خود را گرفته و آرایش می‌یابد [و اهل زمین گمان می‌کنند که آنان مسلط بر زمین شده‌اند، ناگاه امر ما شبانه یا به روز بر آن رسد] تا آخر آیه». سپس، محمّد بن حنفیه سوگند خورد که این آیه درباره آنان نازل شده است. من گفتم: فدایت گردم! تو امر بزرگی از اینان برای من حدیث کردی. پس کی ایشان نابود می‌شوند؟ گفت: وای بر تو ای محمّد! علم خداوند خلاف زمانی است که تعیین کنندگان وقت معلوم می‌کنند. همانا موسی(ع) قوم خود را سی روز وعده داد؛ ولی در علم خداوند عزّوجلّ ده روز افزون بود و موسی را از آن آگاه نفرمود. پس قوم موسی کافر شدند و پس از رفتن او، به هنگام سر رسیدن و گذشتن وقت، گوساله را به پرستش گرفتند و نیز، یونس قوم خود را وعده عذاب داد؛ درحالی که در علم خداوند، عفو آنان از عذاب مقرر شده بود و کار او چنان شد که می‌دانی، اما هنگامی که دیدی نیازمندی آشکار شده است و مرد می‌گوید: شب را بدون شام سر به بالین نهادم و تا آنگاه که مردی (امروز) با چهره‌ای با تو روبرو می‌شود، سپس (فردا) با رویی دیگر با تو ملاقات می‌کند. من گفتم: این نیازمندی که گفتمی، فهمیدم؛ ولی آن دیگری چیست؟ گفت: منظور این است که با تو با روی گشاده برخورد می‌کند؛ ولی وقتی نزد او می‌روی که قرضی از او بگیری، با روی دیگری با تو مواجه می‌شود. پس آن هنگام، به زودی آن صیحه واقع خواهد شد» (نعمانی، ۱۳۷۶، صص ۳۰۲، ۳۰۳ و ۴۰۹).

۴-۲-۱. بنی مرداس

علامه مجلسی معتقد است که منظور از اولاد مرداس، بنی عباس هستند و در ادامه، بیان می‌کند که عباس بن مرداس، یکی از صحابه معروف پیامبر اکرم (ص) بود و در برخی روایات، به دلیل تقیه، به جای نام بردن از عباس بن عبدالمطلب (عموی پیامبر اکرم و نیای خلفای بنی عباس)، با یک تعبیر کنایی، آنان را فرزندان کسی دانسته‌اند که همانم فرزند مرداس (عباس بن مرداس) است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۵۰۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۱، ص ۵۳۴). به عبارت دیگر، بجای بنی عباس، بنی مرداس بکار رفته است.

حماد بن عثمان از امام صادق (ع) روایتی درباره دولت اولاد مرداس و سختگیری آنان بر مردم نقل کرده است (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۳۴۱). رفاعه بن موسی نقل می‌کند: نزد امام صادق (ع) نشسته بودم که فرزندش موسی بن جعفر (ع) وارد شد؛ درحالی که کودک بود. امام صادق (ع) ایشان را در دامن خود جای داد و سر ایشان را بوسید و فرمود: ای رفاعه، او گرفتار دست بنی مرداس می‌شود و از دست آنها نجات می‌یابد. سپس، برای بار دوم او را دستگیر می‌کنند و این بار به دست آنها به شهادت می‌رسد (طبری، ۱۴۱۳، ص ۲۹۶). از آنجا که امام کاظم (ع) در دوره بنی عباس زندانی و شهید شد، منظور از بنی مرداس، همان بنی عباس است.

منظور از پرچم آل جعفر در روایت پیشین نیز، به احتمال بسیار، قیام عبدالله بن معاویه جعفری است. عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر بن ابی طالب در زمان خلافت یزید بن ولید بن عبدالملک، معروف به یزید ناقص (م. ۱۲۶ ق) در کوفه قیام کرد و پس از ناکامی در کوفه، به سمت ایران رفت و توانست برای مدت کوتاهی بر بخشی از مناطق ایران از جمله فارس، اصفهان و خوزستان مسلط شود؛ ولی دولت او دیری نپایید و در مواجهه با لشکر مروان حمار شکست خورد و به سمت خراسان گریخت و به ابو مسلم پناهنده شد. ابو مسلم او را محبوس کرد و بعداً کشته شد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵، صص ۱۱۴-۱۱۷). در روایت بالا، چند نکته وجود دارد که بی‌ارتباط با کیسانی نیست:

اول اینکه این گزارش مستند به محمد بن حنفیه است و او روایت را مستند به امام علی (ع) یا رسول خدا (ص) نکرده، بلکه از زبان خود بیان کرده است. در فرهنگ شیعه، روایت‌ها به معصومین مستند می‌شوند و استناد به غیر معصوم، به ندرت مشاهده می‌شود. طبیعی است که در فرهنگ کیسانی، نقل قول از محمد بن حنفیه ارزش بالایی خواهد داشت.

نکته دیگر اینکه به نظر می‌رسد، محمد بن حنفیه خود را در زمره اهل بیت (ع) دانسته و تعبیر «رایتنا - پرچم‌های ما» را به جای «پرچم‌های اهل بیت» به کار برده است؛ درحالی که آل جعفر را جدا کرده است. البته، این احتمال هم وجود دارد که محمد بن حنفیه، نه به عنوان یکی از اهل بیت و مدعیان امامت؛ بلکه به عنوان یکی از وابستگان اهل بیت (ع)، این تعبیر را به کار برده است؛ همانطور که حتی یکی از شیعیان هم می‌تواند درباره پرچم‌های اهل بیت (ع) تعبیر «پرچم‌های ما» را به کار ببرد. در دوره‌های بعد، زیدیه و حتی پس از آن اسماعیلیه، امامت را منحصر در علویان فاطمی می‌دانستند که طبیعتاً محمد بن حنفیه و فرزندانش از این دایره خارج‌اند.

در این روایت اشاره شده است که پیش از قیام‌های اهل بیت (ع) قیام‌هایی از جانب آل جعفر و بنی عباس صورت خواهد گرفت. سیاق روایت در مقام گزارش از آینده است. قیام عبدالله بن معاویه جعفری (۱۲۶-۱۲۷ ق) و قیام بنی عباس (۱۳۲ ق) همه مربوط به دورانی پس از وفات محمد بن حنفیه (۸۱ ق) است. حال این سؤال مطرح می‌شود که آیا وی واقعاً پیشگویی کرده است؟ ممکن است بیان شود که او با توجه به آنچه از پدر و برادران خود شنیده، این مطالب را بیان کرده است. در این صورت، جای این سؤال باقی است که در دوره‌ای که بنی عباس هیچ قدرتی نداشتند و شاید حتی رؤیای قدرت را نیز در سر نمی‌پروراندند و همزمان با محمد بن

حنفیه، عبدالله بن عباس نیز، در چنگال زبیریان گرفتار بوده است (ابن سعد، بی تا، ج ۵، صص ۱۰۱ و ج ۶، ص ۲۲۸؛ همچنین، نک: ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۲۸، ص ۲۰۴)، چه نیازی وجود دارد که از روی تقیه تعبیر بنی مرداس درباره آنها به کار گرفته شود؟ دیگر اینکه چرا در این روایت اشاره‌ای به قیام زید (۱۲۲ ق) و قیام‌های متعدد سایر زیدیان نشده است؟

قیام زید (۱۲۲ ق) و قیام یحیی بن زید (۱۲۵ ق) هر دو پیش از قیام‌های عبدالله بن معاویه جعفری (۱۲۷) و بنی عباس (۱۳۲ ق) - تشکیل حکومت) بودند. قیام زید و فرزندش نیز به نتیجه مطلوب خود نرسیدند و به شدت سرکوب شدند. جا داشت که درباره آنها نیز تعبیری شبیه به تعبیری که درباره قیام عبدالله بن معاویه جعفری به کار برده شد، به کار می‌رفت. زیدیه پس از تشکیل دولت بنی عباس نیز، قیام‌های متعددی انجام دادند که قیام محمد نفس زکیه و برادرش ابراهیم در زمان منصور دوانیقی در سال ۱۴۵ هجری از مهمترین این قیام‌ها بود (طبری، بی تا، ج ۶، ۱۹۰). پس از آن نیز، قیام‌های متعددی انجام دادند و در نهایت، در اواخر قرن دوم، دولت ادریسیان را در مغرب و در قرن سوم حکومت علویان را در طبرستان و حکومت زیدیه را در یمن تأسیس کردند (درباره قیام‌ها و دولتهای زیدیه نک: فرمانیان، ۱۳۸۷، صص ۸۵-۹۳).

۴-۲-۲-۲. نگاهی به سند روایت

علاوه بر نعمانی، شیخ طوسی نیز روایت علی بن حزور را گزارش کرده، هرچند تصریح می‌کند که آن را تلخیص نموده است (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۴۲۷).

نعمانی ← علی بن احمد ← عبید الله بن موسی ← عبد الرحمن بن القاسم ← محمد بن عمرو ← ابراهیم بن هراسه ← علی بن الحزور
 شیخ طوسی (النیبه) ← فضل بن شاذان ← عمر بن مسلم البجلی ← محمد بن سنان ← ابو الجارود ← محمد بن بشر ← محمد حنفیه

با توجه به نمودار بالا، این گزارش به وسیله علی بن حَزَوْر و ابوالجارود از محمد بن بشر روایت شده است. از این رو نمی‌توان گفت، این روایت توسط علی بن حَزَوْر ساخته شده است. اگر جعلی بودن روایت را بپذیریم، محمد بن بشر فردی است که می‌توانسته این روایت را جعل کند؛ اما محمد بن بشر - چنان که خواهد آمد - در حوالی سال‌های ۲۰ تا ۱۰۰ هجری می‌زیسته و به احتمال بسیار، سالها پیش از قیام عباسیان (۱۳۲ ق) و عبدالله بن معاویه جعفری (۱۲۷ ق) از دنیا رفته است.

بخشی از کیسانیه، پس از مرگ محمد بن حنفیه در سال ۸۱ یا ۸۴ هجری (ابن سعد، بی تا، ج ۵، ص ۱۱۶)، گرد فرزندش عبدالله مشهور به ابوهاشم جمع شده و از امامت او جانبداری کردند که به «هاشمیه» نامبردار شدند. بعد از مرگ ابوهاشم (م. ۹۸ ق) (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۳۲، ص ۲۷۵) و با توجه به اینکه او فرزند پسری نداشت، عده‌ای معتقد شدند که او در شام به محمد بن علی بن عبدالله بن عباس وصیت کرده و محمد هم به فرزندش ابراهیم وصیت کرد و امامت از ابراهیم به ابوالعباس سفاح و سپس، منصور و بقیه بنی عباس منتقل شد. عده‌ای هم از امامت عبدالله بن معاویه جعفری حمایت کردند (اشعری، ۱۴۰۰، ص ۱۰؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۳۲، ص ۲۷۰). به نظر می‌رسد، گزارش منتسب به ابن حنفیه در صدد نفی حقانیت این دو گروه است و از آنجا که این دو گروه، خود را از پیروان محمد بن حنفیه می‌دانسته‌اند، بهترین راه برای ابطال ادعای آنان، این است که از زبان محمد بن حنفیه بطلان آنان بیان شود. همچنین، از ابوهاشم گزارش شده است که امام علی (ع) دعا کرد که فرزندان عباس، پراکنده و دور از هم باشند و اکنون می‌بینیم که قبور آنها بسیار دور از هم است. کُتِيبَ عَزَّه، شاعر کیسانی مسلک هم، این موضوع را دست‌مایه سرودن شعری قرار داده است (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۷۹).

اما زیدیه افرادی نبودند که حقانیت و مشروعیت خود را از طریق محمد بن حنفیه و امامت او اثبات کنند. از این رو، این جنبش که ابتدا با نیت امر به معروف و نهی از منکر شکل گرفت، نمی‌توانست به عنوان رقیب درون‌گروهی کیسانیه مطرح شود؛ هرچند در ادامه،

بسیاری از افرادی که با انگیزه‌های سیاسی و به منظور حمایت از رهبری سیاسی اهل بیت (ع)، گرد جنبش کیسانیه جمع شده بودند، آرام آرام به جنبش زیدی متمایل شدند. این نکته را هم باید در نظر گرفت که مادر یحیی بن زید و همسر زید، ریظه دختر ابوهاشم عبدالله بن محمد بن حنفیه بود (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۱۰۳). از او نقل شده است که محمد بن حنفیه به زید گفت: تو را به خدا پناه می‌دهم از اینکه زید مصلوب در عراق باشی (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۸۹). هرچند پذیرش این گزارش با توجه به تاریخ وفات محمد بن حنفیه (م. ۸۱ ق) و تاریخ تولد زید (م. ۸۰ ق) مشکل است. به هر روی، این روایت می‌توانست باب میل زیدیان باشد. ابوالجارود زیدی یکی از گزارش‌ها را نقل کرده و گزارش دیگر را ابراهیم بن هراسه نقل کرده است. نجاشی هر چند ابراهیم را عامی می‌داند؛ اما گزارش نسخه‌ای از روایات امام صادق (ع) به وسیله او و نقل روایت از حسین بن علی بن الحسین و عبدالله بن محمد بن عمر بن علی از گرایش‌های شیعی و شاید زیدی او حکایت می‌کند (نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۲۳). او از راویان حدیث غدیر به شمار می‌رود (محمد بن سلیمان کوفی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۳۷۷؛ همچنین، روایات شیعی او را بنگرید: طبری، ۱۴۱۵، ص ۶۲۲؛ طبری، ۱۴۱۳، ص ۵۳).

۳. علی بن حَزَّوَر نقل کرده است که امام علی (ع) پس از جنگ جمل فرمود: شیعه فرزندان عبدالمطلب بهترین مردم هستند: رسول الله و وصی‌اش که امروز همراه شماست و حمزه و جعفر و حسن و حسین و مهدی از ما اهل بیت (قاضی نعمان، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۰۰؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۵۰؛ همچنین، نک: طبری، ۱۴۱۵، ص ۶۱۱؛ حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۹۸). در این روایت، از مهدی در کنار حمزه و جعفر، به عنوان یکی از اهل بیت نام برده شده است که می‌تواند بر مهدیان مورد نظر کیسانیه (مانند محمد حنفیه) نیز منطبق شود.

۴. علی بن حَزَّوَر از اصبع از محمد بن حنفیه روایت مربوط به فقرات اذان را نقل می‌کند (صدوق، ۱۳۳۸، ص ۴۲). طبیعی است که روایت از محمد بن حنفیه برای راویان کیسانی اهمیت بالایی دارد.

۳-۴. اساتید و شاگردان علی بن حَزَّوَر

ابن حجر افرادی مانند: اصبع بن نباته، ابو داود اعمی، قاسم بن عوف و ابو مریم ثقفی را در زمره اساتید روایی علی بن حَزَّوَر دانسته و شاگردان روایی وی را نیز چنین بر شمرده است: اسماعیل بن ابان العنوی، عبدالصمد بن نعمان، عمرو بن نعمان الباهلی، مخول بن ابراهیم، عبدالعزیز بن ابان و عده‌ای دیگر (ابن حجر، ۱۴۰۴، ج ۷، ص ۲۶۱). به نظر می‌رسد، حداقل دو نفر از اساتید روایی وی، متمایل به کیسانیه بوده‌اند.

۱-۳-۴. محمد بن (بشر) بشیر همدانی

علی بن حَزَّوَر روایاتی از محمد بن (بشر) بشیر همدانی نقل کرده است؛ از جمله روایت ابن حنفیه درباره غیبت که پیش از این گذشت.

۱-۱-۳-۴. فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی محمد بن بشر

محمد بن (بشر) بشیر همدانی، سخنرانی امام علی (ع) در بصره (مفید، بی‌تا، ص ۲۱۷) و نامه امام به اهل کوفه پس از جنگ جمل (مفید، ۱۴۱۴ [ب]، ص ۲۷) را گزارش کرده است. در ماجرای صلح امام حسن (ع) معترض بود و همراه سفیان بن ابی لیلی نزد امام حسن (ع) رفت و چون نتیجه مطلوب را نگرفت، به دیدار امام حسین (ع) شتافت. امام فرمود: تا زمانی که معاویه زنده است، صبر

کنید (بلاذری، ۱۹۵۹، ج ۳، ص ۱۵۰). پس از هلاکت معاویه، او همراه شیعیانی بود که در منزل سلیمان بن صُرد جمع شدند و به امام حسین (ع) نامه نوشتند (طبری، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۶۱). محمد ناظر بیعت شیعیان با مسلم در منزل مختار بود. محمد بن حجاج که راوی این گزارش است، می‌گوید: از او پرسیدم در آن جلسه که بزرگان مجلس برخاسته و اعلام جانفشانی برای امام کردند، آیا تو هم چیزی گفتی؟ گفت: من دوست داشتم، اصحابم با پیروزی به عزت برسند و دوست نداشتم کشته شوم و کراحت داشتم که دروغ بگویم (به همین دلیل چیزی نگفتم و اعلام جانفشانی نکردم) (طبری، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۶۴). او راوی گزارش سخنرانی عبیدالله بن زیاد بر منبر کوفه است که پس از آن عبیدالله از ترس مسلم، در دار الامارة سنگر گرفت و درها را بست (طبری، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۷۵). گزارش‌های طبری در این زمینه، همه از کتاب ابومخنف است و دیگران نیز اشاره کرده‌اند که یکی از طرق روایات مربوط به حوادث عاشورا، طریق ابومخنف لوط بن یحیی از محمد بن بشیر همدانی است. وی همانجا اشاره می‌کند که پس از ماجرای ولایتعهدی یزید، کوفیان از امام حسین (ع) خواستند، علیه معاویه قیام کند و چون پاسخ مثبت نگرفتند، عده‌ای از آنها به سمت محمد بن حنفیه رفتند که او نیز جواب منفی داد (ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۱۷۴؛ ابن عدیم، ۱۴۰۷، ص ۲۶۰۶).

۴-۳-۱-۲. ارتباط محمد بن بشیر با محمد بن حنفیه

محمد بن بشر نامه محمد بن حنفیه به ابن عباس و پاسخ او را - هنگامی که زبیریان ابن عباس را به طائف تبعید کرده بودند - نقل کرده است (مفید، ۱۴۱۴ [الف]، ص ۳۴۷). او روایات متعددی از محمد بن حنفیه از امام علی (ع) درباره ارزش اتحاد و همدلی مؤمنان (ابن ابی الدنیا، بی تا، ص ۲۲۸)، تشریح اذان (جصاص، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۵۵۸؛ ابن شاهین، بی تا، ۲۷۵) و پناه‌بردن شیعیان به امامان (ع) در قیامت (صدوق، بی تا، ص ۱۶۵) و مواجهه امام علی (ع) با مرتد (محمد بن سلیمان کوفی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۵۵۴) نقل می‌کند. از دیگر گزارش‌های او از ابن حنفیه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: روایتی درباره علائم ظهور (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۴۴۱)، سخنان ابن حنفیه در میان اصحابش که خود را از اهل بیت (ع) می‌داند و مردم را امیدوار به ظهور امر اهل بیت (ع) می‌کند (فرات کوفی، ۱۴۱۰، ص ۳۹۹)، سخن ابن حنفیه که می‌گفت: مردم دو خانواده را مانند بت قرار دادند؛ ما اهل بیت و بنی امیه (ذهبی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۹۲)، جواز استفاده از نام و کنیه رسول خدا (ص) به طور همزمان تنها برای فرزند علی (ع)، یعنی محمد بن حنفیه (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۷۸؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۵۴، ص ۳۲۷)، قرائت خاص ابن حنفیه درباره یک آیه (ابن معین، بی تا، ج ۱، ص ۴۰۵)، لعن عثمان توسط ابن حنفیه و بیان اینکه او درهای گمراهی را گشود (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۱۷، ص ۲۹۵). همچنین، وی گزارش کرده است که محمد بن حنفیه هنگامی که خورشید غروب می‌کرد، به مؤذنش می‌گفت، اذان بگویند (ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۶۳). این نحوه گزارش از سیره محمد بن حنفیه نیز، نشان از همراهی او برای مدتی با ابن حنفیه دارد.

بر اساس این روایات، گرایش او به ابن حنفیه، حداقل از زمان ولایتعهدی یزید شروع شده و به صورت طبیعی، پس از شهادت امام حسین (ع) شدت یافته است. چنان که گذشت، او روایات متعددی از ابن حنفیه نقل کرده است که برخی روایات او از ابن حنفیه بدون استناد به پیامبر (ص) یا امام علی (ع) است و نشان دهنده جایگاه خاص ابن حنفیه نزد اوست.

ابوالجارود زیدی (د. حوالی ۱۵۰ ق) یکی از راویان روایات محمد بن بشر، خصوصاً روایاتی است که او از ابن حنفیه نقل کرده است (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۱۶۵؛ محمد بن سلیمان کوفی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۵۵۴؛ طوسی، ۱۴۱۱، صص ۴۲۷ و ۴۴۱). به صورت طبیعی، شیعیانی که علاقه‌مند به اقدامات سیاسی و نظامی بودند، پس از فروکش کردن قیام مختار، منتظر فرصتی دوباره بودند که این فرصت در قیام یزید به دست آمد و این وجه می‌تواند یکی از دلایل ارتباط بین کیسانیه و زیدیه باشد که نشانه‌های آن را در روایت راویان زیدی مانند ابوالجارود از راویان کیسانی می‌توان مشاهده کرد.

طوسی نام محمد بن بشیر همدانی را در زمره اصحاب امام صادق (ع) آورده است (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۲۷۸)؛ اما این فرد نمی‌تواند راوی مورد نظر باشد که در محضر امام علی (ع) بوده است. شاید منظور او، محمد بن بشر الوشاء بوده باشد که امام صادق (ع) را ملاقات کرده و از ایشان روایت می‌کند (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۳۶).

۴-۳-۲. قاسم بن عوف شیانی

ابن حجر، قاسم را یکی از مشایخ حدیثی علی بن حَزَّوَر دانسته است (ابن حجر، ۱۴۰۴، ج ۷، ص ۲۶۱)؛ هرچند در جستجوهای انجام شده، موارد زیادی از این نقل قول‌ها یافت نشد، جز یک مورد که علی بن حَزَّوَر از قاسم بن عوف (در چاپ موجود، به اشتباه، عوف ثبت شده) با یک واسطه از ابوذر نقل کرده است که رسول خدا بر جنازه‌ای پنج تکبیر گفت (ابن عدی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۱۸۶). شیخ طوسی، قاسم را در زمره اصحاب امام سجاد (ع) آورده است (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۱۱۹). ابن داود او را ممدوح می‌داند (ابن داود، ۱۳۹۲، ۱۵۳). عقیلی نام او را در «الضعفاء» آورده (عقیلی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۴۷۷) و ابن حجر، او را در زمره افرادی دانسته است که راستگوست؛ ولی روایات غریبی نقل می‌کند (ابن حجر، ۱۹۹۵، ج ۲، ص ۲۱). ابن حبان نیز نامش را در زمره ثقات ذکر کرده است (ابن حبان، ۱۳۹۳، ج ۵، ص ۳۰۵).

به نقل کشی، قاسم بن عوف بین محمد بن حنفیه و امام سجاد (ع) مردد بوده است؛ گاهی نزد او و گاهی نزد امام می‌رفت. امام به او فرمود: مبدا نزد اهل عراق بروی و بگویی من علمی را به تو به ودیعه سپرده‌ام. سپس، به او گوشزد کرد که اگر در مسیر حق فرد ناچیزی باشی، بهتر از این است که در مسیر باطل باشی. سپس، او را از دروغ‌پستن بر امام نهی کرد و از اینکه در طلب علم به جایی رود، باز داشت و مژده داد که هفت سال بعد از وفات امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) علمش را آشکار خواهد کرد. قاسم می‌گوید: هفت سال بیشتر از وفات امام سجاد (ع) نگذشت که علم امام باقر (ع) آشکار شد (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۳۹).

قاسم بن عوف گزارش کرده است که در مراسم عمره، امام سجاد (ع)، ابن زیاد را نفرین کرد. به اندازه زمان حرکت از عراق تا مکه گذشت که مختار، سر ابن زیاد را برای امام فرستاد (محمد طاهر قمی، ۱۴۱۸، ص ۱۷۳). هرچند این روایت از همراهی قاسم بن عوف با امام سجاد (ع) سخن به میان آورده است؛ اما دلالت بر مدح مختار نیز، در آن وجود دارد.

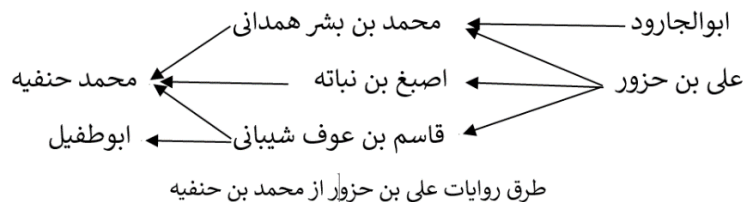
قاسم از ابوظفیل که منتسب به کیسانیه است (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۰۹)، از سلمان گزارشی درباره ساعات آخر عمر رسول خدا (ص) نقل کرده است که ضمن بیان فضایل امام علی (ع)، به نام پنج تن آل عبا اشاره کرده و فرموده است: مهدی (ع) از نسل شماست که زمین را پر از عدل و داد خواهد کرد (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۶۰۸).

امام صادق (ع) از پدرشان نقل می‌کنند که وقتی امام سجاد (ع) روایتی درباره فضایل شیعیان از پیامبر (ص) نقل کرد، عده‌ای از شیعیان عراق حاضر بودند. قاسم بن عوف که از صالحان آنها بود، نزد پدر آمد و از روی تعجب درخواست کرد تا دوباره حدیث تکرار شود و پدر تکرار کرد. قاسم گفت: شیعیان شما قبایل شناخته شده‌ای هستند که عده‌ای از آنها اهل ورع و دین و امانت هستند و عده‌ای می‌پندارند شیعه شما نیستند؛ اما اقوالی می‌گویند که نمی‌توان (پذیرفت): «فَانَّهُمْ لَيَقُولُونَ عَلٰى ذٰلِكَ اَقْوَالًا لَا تُسْتَطَاعُ». سپس، امام در حدیثی طولانی به معرفی شیعیان واقعی پرداخت (محمد طاهر قمی، ۱۴۱۸، صص ۶۷-۷۰).

قاسم بن عوف از امام سجاد (ع) گزارش کرده است که مردی از بصره نزد امام آمد و گفت: من برای حج و عمره نیامده‌ام. برای سؤالی از بصره آمده‌ام: «متی یبعث علی بن ابی طالب؟»؛ امام علی (ع) چه زمانی برانگیخته خواهد شد؟ این سؤال از آنجا ناشی شده است که برخی از غالیان، معتقد به مهدویت و غیبت امام علی (ع) بودند و می‌گفتند، امام علی (ع) برانگیخته شده و ظهور خواهد کرد. امام برای نفی این اندیشه غالیانه، قسم یاد کرده و می‌فرمایند: او روز قیامت برانگیخته خواهد شد و اهتمامش نسبت به

خودش است: «يُبْعَثُ وَاللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ هَمُّهُ نَفْسُهُ» (عمر و بن ابی عاصم، ۱۴۱۳، ص ۴۶۸). ابن عساکر بخش دوم روایت را چنین آورده است: «ثُمَّ تَهَمُّهُ نَفْسُهُ» (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۲۰، ص ۳۹۶).

با توجه به گزارش‌های تاریخی و رجالی و روایات نقل شده از قاسم بن عوف، به نظر می‌رسد، وی در ابتدای امر، گرایش‌هایی به محمد بن حنفیه داشته است؛ ولی در نهایت، به حلقه اصحاب امام سجاد(ع) و امام باقر(ع) پیوسته است.

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر، نتایج ذیل به دست آمد:

۱. گرایش به محمد بن حنفیه و نقل روایت از او، یکی از نشانه‌هایی است که در روایات راویان کیسانی به چشم می‌خورد.
۲. برخی از روایاتی که راویان کیسانی از محمد بن حنفیه نقل کرده‌اند، مستند به نظرات و سیره شخصی اوست و به معصومین(ع) منتسب نشده است.
۳. روایات مربوط به مهدویت و غیبت، یکی از موضوعاتی است که در میان روایات راویان کیسانی به چشم می‌خورد و احتمال اثرپذیری این روایات از اندیشه‌های مذهبی راوی وجود دارد.
۴. برخی از روایات مدح مختار و محمد بن حنفیه، از طریق راویان کیسانی گزارش شده است.
۵. علی بن حزور که گرایشات کیسانی دارد، از محمد بن بشر (بشیر) همدانی که علاقه بسیاری به محمد بن حنفیه و روایات او داشته است، روایاتی نقل می‌کند.
۶. یکی از اساتید روایی علی بن حزور، قاسم بن عوف است که حداقل در دوره‌ای از زندگی خود، علاقه‌مند به محمد بن حنفیه بوده است.
۷. راویان زیدی مانند ابوالجارود ارتباط خوبی با راویان کیسانی مانند محمد بن بشیر داشته و روایات آنها را نقل کرده‌اند. این موضوع می‌تواند نشانه‌ای از ارتباط کیسانی و زیدی باشد.

منابع و مأخذ

- ابن ابی الدنيا، عبدالله بن محمد. (بی تا). الاخوان. تحقیق: محمد عبد الرحمن طوالبه، دار الاعتصام.
 ابن ابی شیبیه، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۹). المصنف. دار الفکر.
 ابن حبان بستی، محمد. (بی تا). کتاب المجروحین. تحقیق: محمود ابراهیم زاید.
 ابن حبان بستی، محمد. (۱۳۹۳). کتاب الثقات. دائرة المعارف العثمانية.
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۹۹۵). تقریب التهذیب. دار الکتب العلمیة.
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۰۴). تهذیب التهذیب. دار الفکر.
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۳۹۰). لسان المیزان. مؤسسة الأعلمی.
 ابن داود، تقی بن حسن. (۱۳۹۲). کتاب الرجال. مطبعة الحیدریة.
 ابن سعد، محمد. (بی تا). الطبقات الکبری. دار صادر.
 ابن شاهین، عمر بن احمد. (بی تا). ناسخ الحدیث و منسوخه. تحقیق: کریمه بنت علی.
 ابن عدی، عبدالله. (۱۴۰۹). الکامل. دار الفکر.
 ابن عدیم، عمر بن احمد عقیلی حلبی. (۱۴۰۷). بغیة الطلب فی تاریخ حلب. تحقیق: سهیل زکار، موسسه البلاغ.
 ابن عساکر دمشقی، علی بن حسن. (۱۴۱۵). تاریخ مدینة دمشق. تحقیق: علی شیری، دار الفکر.
 ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل. (۱۴۰۸). البدایة و النهایة. دار احیاء التراث العربی.
 ابن ماجه قزوینی، محمد بن یزید. (بی تا). سنن ابن ماجه. تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی، دار الفکر.
 ابن ماکولا، علی بن هبة الله. (بی تا). اکمال الکمال. دار احیاء التراث العربی.
 ابن معین، یحیی. (بی تا). تاریخ ابن معین روایت عباس بن محمد بن حاتم دوری. دار القلم.
 ابو الصلاح حلبی، تقی بن نجم. (۱۴۱۷). تقریب المعارف. نشر محقق.
 ابو یعلی موصلی، احمد بن علی. (بی تا). مسند ابی یعلی الموصلی. دار المأمون.
 ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین. (۱۳۸۵). مقاتل الطالبیین. مکتبة الحیدریة.
 اثباتی، اسماعیل. (۱۴۰۳). انقراض کیسانیه و گرایش به امامیه؛ نقدی بر دیدگاه‌های وداد القاضی درباره تعاملات امامیه و کیسانیه. جستارهایی در فلسفه و کلام، ۵۶ (۱)، ۳۳-۵۲. doi: 10.22067/epk.2024.79137.1180
 اردبیلی، محمد بن علی. (بی تا). جامع الرواة. مکتبة المحمدي.
 اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۴۰۰). مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین. ج ۳، تصحیح: هلموت ریتر، و سبادن - فرانزشتایز.
 بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۰۶). التاريخ الصغير. تحقیق: محمود ابراهیم زاید، دار المعرفة.
 بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۹۵۹). انساب الاشراف. تحقیق: محمد حمید الله، دار المعارف.
 بهرامی، روح الله. (۱۳۹۴). کیسانیه، جریان‌های فکری و تکاپوهای سیاسی (تاملاتی جدید در باب زوال امویان و برآمدن عباسیان). پژوهشکده تاریخ اسلام.
 تفرشی، مصطفی بن حسین. (۱۴۱۸). نقد الرجال. مؤسسه آل البيت (ع).
 ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲). الكشف والبيان عن تفسیر القرآن (تفسیر الثعلبی). تحقیق: ابن عاشور، دار احیاء التراث العربی.
 جصاص، احمد بن علی. (۱۴۱۵). احکام القرآن. دار الکتب العلمیة.
 حاکم حسکانی، عبیدالله بن عبدالله بن احمد. (۱۴۱۱). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازله فی اهل البيت (ص). تحقیق: محمدباقر محمودی، مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه.
 حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (بی تا). المستدرک علی الصحیحین. دار المعرفة.
 خزاز قمی، علی بن محمد. (۱۴۰۱). کفایة الاثر. تحقیق: سید عبد اللطیف حسینی، بیدار.
 خوارزمی، موفق بن احمد. (۱۴۱۱). المناقب. مؤسسه انتشارات اسلامی.
 خصیبی، حسین بن حمدان. (۱۹۹۱). الهدایة الکبری. البلاغ.
 خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۳). معجم رجال الحدیث. ج ۵، بی تا.
 ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (۱۴۰۷). تاریخ الإسلام. تحقیق: عمر عبد السلام تدمری، دار الکتب العربی.
 ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (۱۳۸۲). میزان الاعتدال. تحقیق: علی محمد البجاوی، دار المعرفة.
 سماعنی، عبدالکریم بن محمد. (۱۴۰۸). الأنساب. تحقیق: عبد الله عمر البارودی، دار الجنان.

- سید ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۳). الیقین. تحقیق: اسماعیل انصاری، دار الکتب.
- سید علوی، سید ابراهیم. (۱۳۹۴). کیسانیه، حقیقت یا افسانه (فرقه‌های منسوب به مختار ثقفی). بین الملل.
- شوشتری، محمد تقی. (۱۴۱۹). قاموس الرجال. مؤسسه نشر اسلامی.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (بی تا). التوحید، تصحیح و تعلیق: سید هاشم حسینی تهرانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، بی تا.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۳۳۸). معانی الاخبار. تصحیح: علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۳۶۲). کمال الدین و تمام النعمة. تصحیح: علی اکبر غفاری، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- الطباطبائی، السید عبدالعزیز. (۱۴۰۸). مقتل أمير المؤمنين عليه السلام لابن ابی الدنیا (معرفی و نقد). تراثنا (۱۲). ۷۷-۱۳۳.
- طبری آملی، محمد بن ابی القاسم. (۱۴۲۰). بشارة المصطفى لشيعة المرتضى. انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- طبری آملی صغیر، محمد بن جریر. (منسوب). (۱۴۱۳). دلائل الامامة. مؤسسة البعثة.
- طبری آملی کبیر، محمد بن جریر. (۱۴۱۵). المسترشد. تحقیق: احمد محمودی، کوشانپور.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۳). تاریخ الأمم و الملوك. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱). الغيبة. تحقیق: عباد الله طهرانی و علی احمد ناصح، مؤسسه معارف اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). الأمالی. تحقیق: مؤسسه بعثت، دار الثقافة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۴). تهذیب الاحکام. دار الکتب الاسلامیة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۵). رجال الطوسی. تحقیق: جواد قیومی، مؤسسه النشر الإسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۴). اختیار معرفة الرجال. تصحیح: میر داماد استرآبادی، تحقیق: سید مهدی رجانی، مؤسسه آل البيت (ع).
- عباسی، علی اکبر. (۱۳۹۷). نقدی بر کتاب کیسانیه (تاریخ، ادبیات)، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۱۸ (۱۰)، ۲۱۵-۲۳۶.
- عقیلی، محمد بن عمرو. (۱۴۱۸). الضعفاء الكبير. ج ۲، تحقیق: عبدالمعطي امين قلجی، دار الکتب العلمیة.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۷). خلاصة الاقوال. تحقیق: جواد قیومی، الفقاهة.
- عمرو بن ابی عاصم. (۱۴۱۳). کتاب السنة. تحقیق: محمد ناصر الدین الألبانی، مکتب الإسلامی.
- علوی عمری نسابه، علی بن محمد. (۱۴۰۹). المجدی فی أنساب الطالبین. تحقیق: احمد مهدوی دامغانی، کتابخانه آیه مرعشی (ره).
- فرات بن ابراهیم کوفی. (۱۴۱۰). تفسیر فرات الکوفی. تحقیق: محمد کاظم محمودی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۷). آشنایی با فرق تشیع. مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- القاضی، وداد. (۱۹۷۴). کیسانیه فی الادب و التاريخ. دار الثقافة.
- قاضی نعمان مغربی، نعمان بن محمد. (۱۴۱۴). شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار. ج ۲، تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳). الکافی. ج ۵، تصحیح: علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (۱۴۰۳). بحار الانوار. ج ۲، دارالوفاء.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (۱۴۰۴). مرآة العقول. دار الکتب الاسلامیة.
- محمد بن سلیمان کوفی. (۱۴۱۲). مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام. تحقیق: محمدباقر محمودی، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية.
- محمد طاهر قمی. (۱۴۱۸). الأربعین فی إمامة الأئمة الطاهرين. محقق.
- مزی، یوسف. (۱۴۰۶). تهذیب الکتب فی اسماء الرجال. تحقیق: بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۲). فرهنگ فرق. ج ۲، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد. مؤسسه آل البيت (ع).
- مفید، محمد بن محمد. (بی تا). الجمل و النصره في حرب البصرة. کتابخانه داورى.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ الف). الأمالی. ج ۲، تحقیق: حسین استاد ولی و علی اکبر غفاری، دار المفید.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ ب). الکافنة في ابطال توبة الخاطئة. تحقیق: علی اکبر زمانی نژاد، دار المفید.
- منقری، نصر بن مزاحم. (۱۴۰۳). وقعة صفین. مکتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي (ره).
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۱۶). رجال النجاشی. تحقیق: موسی شبیری زنجانی، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲). کتاب الغيبة. تحقیق: فارس حسون، انوار الهدی.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۷۶). کتاب الغيبة. ترجمه: محمد جواد غفاری، صدوق.

References

- Abbāsī, ‘Alī Akbar. (2016). “Naqdī bar Kitāb-i Kaysānīyah (Tārīkh, Adab).” *Pazhūhishnāmah-yi Intiqādī-yi Mutūn va Barnāmāh hā-yi ‘Ulūm-i Insānī*, 18(10), 215-236. [In Persian]
- Abū al-Faraj al-Iṣfahānī, ‘Alī ibn al-Ḥusayn. (1965). *Maqātil al-Ṭalibiyyīn*. Maktabat al-Ḥaydarīyah. [In Arabic]
- Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥalabī, Taqī ibn Najm. (1997). *Taqrīb al-Ma‘ārif*. mohaghegh. [In Arabic]
- Abū Ya‘lā al-Mawṣilī, Aḥmad ibn ‘Alī. (n.d.). *Musnad Abī Ya‘lā al-Mawṣilī*. Dār al-Ma‘mūn. [In Arabic]
- Alawī al-‘Umarī al-Nassābah, ‘Alī ibn Muḥammad. (1989). *Al-Majdī fī Ansāb al-Ṭalibiyyīn* (edited by Aḥmad Mahdawī Dāmghānī). Kitābkhānah-yi Āyat Allāh Mar‘ashī (rah). [In Arabic]
- Aqīlī, Muḥammad ibn ‘Amr. (1998). *Al-Du‘afā’ al-Kabīr* (2nd ed. edited by ‘Abd al-Muṭī Amīn Qal‘ajī). Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah. [In Arabic]
- Ardabīlī, Muḥammad ibn ‘Alī. (n.d.). *Jāmi‘ al-Ruwāt*. Maktabah al-Muḥammadī. [In Arabic]
- Ash‘arī, ‘Alī ibn Ismā‘īl. (1980). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn* (3rd ed. edited by Hellmut Ritter). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. [In Arabic]
- Bahramī, Rūḥullāh. (2015). *Kaysānīyah, Jayraḥhā-yi Fikrī wa Takāpūhā-yi Siyāsī (Ta‘ammulātī Jadīd dar Bāb-i Zawāl-i Umawīyān wa Barāmadan-i ‘Abbāsīyān)*. Pazhūhishkadah-i Tārīkh-i Islām. [In Persian]
- Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā. (1959). *Ansāb al-Ashraf* (edited by Muḥammad Ḥamīd Allāh). Dār al-Ma‘ārif. [In Arabic]
- Bukhārī, Muḥammad ibn Ismā‘īl. (1986). *Al-Tārīkh al-Ṣaghīr* (edited by Maḥmūd Ibrāhīm Zāyid). Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Dhababī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Aḥmad. (1987). *Tārīkh al-Islām* (edited by ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī). Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]
- Dhababī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Aḥmad. (2003). *Mīzān al-‘Iḍāl* (edited by ‘Alī Muḥammad al-Bajāwī). Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Farāt ibn Ibrāhīm al-Kūfī. (1990). *Tafsīr Farāt al-Kūfī* (edited by Muḥammad Kāzīm Maḥmūdī). Wizārat-i Farhang va Irshād-i Islāmī. [In Arabic]
- Farmānīyān, Mahdī. (2008). *Āshnā ī bā Firaq-i Tashayyu‘*. Markaz-i Mudīriyat-i Ḥawzah-yi ‘Ilmīyah-yi Qom. [In Persian]
- Ḥākim al-Ḥaskānī, ‘Ubayd Allāh ibn ‘Abd Allāh ibn Aḥmad. (1991). *Shawāhid al-Tanzīl li Qawā‘id al-Tafḍīl fī al-Āyāt al-Nāzilāh fī Ahl al-Bayt (ṣ)* (edited by Muḥammad Bāqir Maḥmūdī). Majma‘ Iḥyā’ al-Thaqāfah al-Islāmīyah. [In Arabic]
- Ḥākim al-Nīsābūrī, Muḥammad ibn ‘Abd Allāh. (n.d.). *Al-Mustadrak ‘alā al-Ṣaḥīḥayn*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Ḥillī, al-‘Allāmah (Ḥasan ibn Yūsuf). (1997). *Khulāṣat al-Aqwāl* (edited by Jawād Qayyūmī). Al-Fiqāḥah. [In Arabic]
- Ḥillī, Ibn Dāwūd (Taqī ibn Ḥasan). (1972). *Kitāb al-Rijāl*. Maṭba‘at al-Ḥaydarīyah. [In Arabic]
- Ḥimyarī, ‘Amr ibn Abī ‘Āṣim. (1993). *Kitāb al-Sunnah* (edited by Muḥammad Nāṣir Dīn al-Albānī). Al-Maktab al-Islāmī. [In Arabic]
- Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī ibn Jumū‘ah (al-Ḥurr al-‘Āmilī). (n.d.). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*. (n.p.). [In Arabic]
- Ibn Abī al-Dunyā, ‘Abd Allāh ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Ikhwān* (edited by Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān Ṭawālibah). Dār al-‘Itisām. [In Arabic]

- Ibn Abī Shaybah, ‘Abd Allāh ibn Muḥammad. (1989). *Al-Muṣannaḥ*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn ‘Adī, ‘Abd Allāh. (1989). *Al-Kāmil*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn al-‘Adīm al-Ḥalabī, ‘Umar ibn Aḥmad al-‘Uqaylī. (1987). *Bughyat al-Ṭalab fī Tārīkh Ḥalab* (edited by Suhayl Zakkār). Mu’assasat al-Balāgh. [In Arabic]
- Ibn ‘Asākir al-Dimashqī, ‘Alī ibn al-Ḥasan. (1995). *Tārīkh Madīnat Dimashq* (edited by ‘Alī Shīrī). Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad ibn ‘Alī. (1970). *Lisān al-Mizān*. Mu’assasat al-A‘lamī. [In Arabic]
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad ibn ‘Alī. (1984). *Tahdhīb al-Tahdhīb*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad ibn ‘Alī. (1995). *Taqrīb al-Tahdhīb*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyah. [In Arabic]
- Ibn Ḥibbān al-Bustī, Muḥammad. (1973). *Kitāb al-Thiqāt*. Dā’irat al-Ma’arif al-‘Uthmāniyah. [In Arabic]
- Ibn Ḥibbān al-Bustī, Muḥammad. (n.d.). *Kitāb al-Majrūḥīn* (edited by Maḥmūd Ibrāhīm Zāyid). [In Arabic]
- Ibn ‘Imād al-Ḥanbalī, ‘Abd al-Ḥayy ibn Aḥmad. (n.d.). *Shadharāt al-Dhahab fī Akhbār man Dhahab*. (n.p.). [In Arabic]
- Ibn Kathīr, ‘Abū al-Fidā’ Ismā’īl. (1988). *Al-Bidāyah wa al-Nihāyah*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ibn Ma’in, ‘Yaḥyā. (n.d.). *Tārīkh Ibn Ma’in (Riwayat ‘Abbās ibn Muḥammad ibn Ḥātim al-Dūrī)*. Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Ibn Mājah al-Qazwīnī, Muḥammad ibn Yazīd. (n.d.). *Sunan Ibn Mājah* (edited by Muḥammad Fu’ād ‘Abd al-Bāqī). Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Mākūlā, ‘Alī ibn Hibat Allāh. (n.d.). *Ikmāl al-Kamāl*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ibn Sa’d, Muḥammad. (n.d.). *Al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ibn Shāhīn, ‘Umar ibn Aḥmad. (n.d.). *Nāsikh al-Ḥadīth wa Mansūkhuh* (edited by Karīmah bint ‘Alī). [In Arabic]
- Ithbātī, ‘Ismā’īl. (1983). “Inqirāḍ-i Kaysāniyah va Garāyish bih Imāmīyah...” *Justārḥā-yī dar Falsafah va Kalām*, 56(1), 33-52. [In Persian]
- Jaṣṣāṣ, Aḥmad ibn ‘Alī. (1995). *Aḥkām al-Qur’ān*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyah. [In Arabic]
- Khaṣībī, ‘al-Ḥusayn ibn Ḥamdān. (1991). *Al-Hidāyah al-Kubrā*. Al-Balāgh. [In Arabic]
- Khazzāz al-Qummī, ‘Alī ibn Muḥammad. (1981). *Kifāyat al-Athar*. Bīdār. [In Arabic]
- Khūṭī, ‘al-Sayyid Abū al-Qāsim. (1993). *Muḥjam Rijāl al-Ḥadīth* (5th ed.). [In Arabic]
- Khwārazmī, ‘al-Muwaffaq ibn Aḥmad. (1991). *Al-Manāqib*. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Kūfī, Muḥammad ibn Sulaymān. (1992). *Manāqib Amīr al-Mu’minīn*. Majma’ Iḥyā’ al-Thaqāfah al-Islāmīyah. [In Arabic]
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya’qūb. (1984). *Al-Kāfī*. Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1983). *Biḥār al-Anwār*. Dār al-Wafā’. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1984). *Mir’āt al-Uqūl*. Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [In Arabic]
- Mashkūr, Muḥammad Jawād. (1993). *Farhang-i Firaq*. Bunyād-i Pazhūhish’hā-yi Islāmī. [In Persian]
- Mizzī, ‘Yūsuf. (1986). *Tahdhīb al-Kamāl fī Asmā’ al-Rijāl*. Mu’assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1994a). *Al-Amālī*. Dār al-Mufīd. [In Arabic]
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1994b). *Al-Kāfiyah fī Ibṭāl Tawbat al-Khāṭi’ah*. Dār al-Mufīd. [In Arabic]
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1994). *Al-Irshād fī Ma’rifat Ḥujaj Allāh ‘alā al-Ibād*. Mu’assasat Āl al-Bayt. [In Arabic]

- Mufīd ‘Muḥammad ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Jamal wa al-Nuṣrah fī Ḥarb al-Baṣrah*. Maktabat al-Dāwarī. [In Arabic]
- Munqarī ‘Naṣr ibn Muzāḥim. (1983). *Waq’at Ṣiffīn*. Maktabat Āyat Allāh al-Mar’ashī al-Najafī. [In Arabic]
- Najāshī ‘Aḥmad ibn ‘Alī. (1996). *Rijāl al-Najāshī*. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Nu’mānī ‘Muḥammad ibn Ibrāhīm. (1997). *Kitāb al-Ghaybah* (translated by Muḥammad Jawād Ghaffārī). Ṣadūq. [In Arabic]
- Nu’mānī ‘Muḥammad ibn Ibrāhīm. (2002). *Kitāb al-Ghaybah*. Anwār al-Hudā. [In Arabic]
- Qāḍī al-Nu’mān al-Maghribī ‘Nu’mān ibn Muḥammad. (1994). *Sharḥ al-Akhbār fī Faḍā’il al-Immah al-Aḥbār*. Islāmī. [In Arabic]
- Qāḍī ‘Waddād. (1974). *Al-Kaysānīyah fī al-Adab wa al-Tārīkh*. Dār al-Thaqāfah. [In Arabic]
- Qummī ‘Muḥammad Ṭāhir. (1998). *Al-Arba’in fī Imāmat al-Immah al-Ṭāhirīn*. [In Arabic]
- Ṣadūq ‘Muḥammad ibn ‘Alī ibn Bābawayh. (1959). *Ma’ānī al-Akhbār*. Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ṣadūq ‘Muḥammad ibn ‘Alī ibn Bābawayh. (1983). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni’mah*. Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ṣadūq ‘Muḥammad ibn ‘Alī ibn Bābawayh. (n.d.). *Al-Tawḥīd*. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Sam’ānī ‘‘Abd al-Karīm ibn Muḥammad. (1988). *Al-Ansāb*. Dār al-Jinān. [In Arabic]
- Sayyid ‘Alawī ‘Sayyid Ibrāhīm. (2015). *Kaysānīyah, Ḥaqīqat yā Ustūrah*. Bayn al-Milal. [In Persian]
- Sayyid Ibn Ṭāwūs ‘‘Alī ibn Mūsā. (1993). *Al-Yaqīn*. Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Shūsharī ‘Muḥammad Taqī. (1999). *Qāmūs al-Rijāl*. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Suyūṭī ‘Jalāl al-Dīn. (n.d.). *Al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur’ān*. [In Arabic]
- Ṭabarī al-Āmulī al-Kabīr ‘Muḥammad ibn Jarīr. (1995). *Al-Mustarshid*. Kūshānpūr. [In Arabic]
- Ṭabarī al-Āmulī al-Ṣaghīr. (1993). *Dalā’il al-Imāmah*. Mu’assasat al-Ba’tḥah. [In Arabic]
- Ṭabarī al-Āmulī ‘Muḥammad ibn Abī al-Qāsim. (2000). *Bishārat al-Muṣṭafā li-Shī’at al-Murtaḍā*. Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ṭabarī ‘Muḥammad ibn Jarīr. (1983). *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk*. Mu’assasat al-A’lamī. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā’ī ‘al-Sayyid ‘Abd al-‘Azīz. (1988). “Maqṭal Amīr al-Mu’minīn...” *Turāthunā*, (12), 77 133. [In Arabic]
- Tafīrīshī ‘Muṣṭafā ibn al-Ḥusayn. (1998). *Naqd al-Rijāl*. Mu’assasat Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Tha’labī ‘Aḥmad ibn Muḥammad. (2002). *Al-Kashf wa al-Bayān ‘an Tafsīr al-Qur’ān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ṭūsī ‘Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1984). *Ikhtiyār Ma’rifat al-Rijāl*. Mu’assasat Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Ṭūsī ‘Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1985). *Tahdhīb al-Aḥkām*. Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [In Arabic]
- Ṭūsī ‘Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1991). *Al-Ghaybah*. Mu’assasat al-Ma’ārif al-Islāmīyah. [In Arabic]
- Ṭūsī ‘Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1994). *Al-Amālī*. Dār al-Thaqāfah. [In Arabic]
- Ṭūsī ‘Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1995). *Rijāl al-Ṭūsī*. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Zamakhsharī ‘Maḥmūd ibn ‘Umar. (n.d.). *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. [In Arabic]